

Bas van den Berg

Zin Ontdekken als kwintessens
in muzisch ontwerpen & onderzoeken

Zin en onzin leren onderkennen in persoonlijke,
sociale en professionele praktijken

1

Ouverture

In deze bijdrage sta ik stil bij ervaringen van zin en onzin, zoals muzische praktijkwerkers die in hun werkplaatsen in onderwijs, zorg, instellingen of bedrijven tegen het lijf lopen. Mensen zijn zinzoekers en willen graag betekenis toekennen aan wat ze meemaken, of dat nu vrolijk of verdrietig van aard is. De term 'zingeving' is lang geassocieerd geweest met 'vaag gedoe', maar sinds een tiental jaren, beïnvloed door praktijk en bezinning van onder andere cultuurpsychologe Hans Alma, filosoof René Gude, cursusleiders Wibe Veenbaas & Morten Hjort en cultuurfilosoof Gerard Visser, heeft de term 'zingeving' veel gewonnen aan zeggingskracht.

Geïnspireerd door deze professionals heb ik gaandeweg de ontwikkeling van mijn eigen praktijk het concept 'zin' verrijkt met een vijfde aspect. Dit vijfde aspect noem ik in navolging van Gerard Visser de *spirituele dimensie* van zin. Daarin verschijnen ervaringen van zin en onzin als ingebed in een groter zinsverband. Deze vijfde dimensie licht juist op het moment op dat een leerling in de klas, of deelnemers aan een workshop, in verbinding komen met een sfeer die hun driedimensionale wereldbeeld overstijgt en onderbreekt. Op die momenten raken deelnemers aan een sfeer die je zou kunnen benoemen als de 'speelruimte van het niet-weten'.

Naar mijn inschatting is er binnen de Werkplaats Muzisch onderzoek voldoende speelruimte, experimenteer- en denkrimte om deze vijfde dimensie nader te onderzoeken. Zelf ben ik in de afgelopen vijf en twintig jaar deze dimensie op het spoor gekomen in uiteenlopende praktijksituaties. We zullen er drie van beschrijven, twee in de wereld van het basisonderwijs en een uit de Werkplaats Muzisch Onderzoek zelf in het jaar 2017-2018.

vijfde dimensie

2

Drie praktijk-situaties

SITUATIE 1

Film *Jij bent mijn vriend* over het jongetje Branche Jovanowski en zijn vriendje Ayam uit Syrië, op de school bij juf Kiet [film van Gert en Petra Lataster].

Branche Jovanowski uit Macedonië komt in de klas bij Juf Kiet. Petra en Gert Lataster volgen dit jongetje in de film *Jij bent mijn vriend*. De film vertelt over drie episodes in het schoolleven van Branche waarin hij contact zoekt en maakt met een ander jongetje, in de eerste maanden met Ayam uit Syrië, enkele maanden later met Maxime en een jaar later met Sem. Voor dit verhaal en vertoog beperk ik mij tot de eerste periode, de maanden waarop Branche spelenderwijs en lerenderwijs in contact komt met Ayam, en er een prille en breekbare vriendschap ontstaat, die dan plotseling afbreekt omdat Ayam en zijn zusje niet meer op school verschijnen. Waarschijnlijk zijn ze naar een ander AZC vertrokken.

Het eerste, vaak genegeerde aspect van zin, namelijk het *fysiek welbevinden*, is direct aan de orde in de documentaire. Papa mag niet weggaan als hij Branche naar de klas van juf Kiet brengt, hij wil steeds nog een knuffel. Juf Kiet maakt oogcontact met hem en spreekt met hem en het huilen wordt langzaam minder. Om de kinderen aan elkaar te laten wennen doet juf Kiet een aantal spelletjes waarin ze hun lijf gebruiken; dat doet het ijs smelten.

Wat Branche doet is kijken, kijken en blijven kijken, via zijn ogen en daarna legt hij met zijn stem contact. Allerlei opdrachtjes nodigen kinderen uit samen te werken met andere kinderen. Het is een spel van toenaderen en verwijderen, steeds weer opnieuw en zo komt Branche al spelend in contact met Ayam. Dat contact is ook heel lijfelijk. Hij slaat zijn arm om hem heen, of legt die achter zijn rug als Ayam naast hem op de stoel zit. Branche roept bij het bouwen met blokken van een toren regelmatig "samen samen", maar Ayam luistert maar half, gaat helemaal op in zijn eigen wereld. 'Kom mee mijn vriend', zo nodigt Branche zijn nieuwe vriendje uit, maar die zit gevangen in zijn eigen spel. "Kijk, kijk", zegt Branche, maar hij wordt ook door andere kinderen uitgesloten.

Branche zoekt Ayam op het schoolplein op in de pauze, omhelst hem; een andere jongen gaat met Ayam lopen en Branche zorgt dat hij erbij blijft. Samen zitten ze naast elkaar in de klas. De momenten waarop ze niets zeggen en iets doen, maar gewoon naast elkaar aanwezig zijn, zijn sprekend en stralen uit dat ze vrienden zijn. Hoe zij verbonden zijn op dat moment komt bijna door het beeldscherm heen. Andere momenten waarin de dimensie van het onzegbare voelbaar is, is te zien in de wijze van kijken van juf Kiet naar Branche en Ayam. Voor de andere kinderen en voor haar was er bij die momenten van verbondenheid meer in de klas aanwezig dan je je voor kon stellen, het was onzichtbaar te proeven.

SITUATIE 2

Een ochtend op de school bij juf Gerdi en juf Lies op de Bloemberg in Nijmegen; een groep van 12 nieuwkomerleerlingen uit diverse landen.

Juf Greet en Juf Lies creëren op de ochtend van 31 mei 2018 in hun nieuwkomerklas op de Bloemberg in Nijmegen een leer- en ontwikkelruimte die gelijktijdig een speelruimte, een dialoogruimte en een bezinningsruimte is. Alles wordt in scène gezet en voorbereid om op die ochtend met twaalf nieuwkomerkinderen een feest voor te bereiden, twee dagen later voor meester Mark. Meester Mark zit 25 jaar in het onderwijs en zal in het zonnetje gezet worden. Beide juffen spelen alvast het feestvieren voor door allerlei hoedjes op te zetten en de kinderen te laten roepen of het 't goede of verkeerde hoedje is.

Ze nodigen de kinderen bij voortduur uit om zich te verplaatsen in het feest van twee dagen erna en in de rituelen en symbolen die daarbij horen. Ze activeren de verbeeldingskracht en de denkkraft van de leerlingen bij alle stappen die ze in hun didactische aanpak kiezen, en laten de kinderen spelen-derwijs ook oog krijgen voor elkaar. De 'samen-leer-en-creëer-ruimte' wordt gemaakt en ingericht om de eigen invallen, gedachten en expressies van de leerlingen zo goed mogelijk tot uitdrukking te laten komen. De leerkrachten trekken zich steeds meer terug uit het speelveld van de leerlingen om hen zoveel mogelijk ruimte te bieden, hun stem te laten klinken, present te durven zijn en tegelijk oog voor elkaar te krijgen.

De Werkplaats Muzisch Onderzoek

De Werkplaats Muzisch Onderzoek is een werkverband van professionals die door middel van het creëren van nieuwe vormen van samen iets maken tegelijkertijd nieuwe manieren van communiceren en samen nadenken ontwikkelen. Lectoren van de HKU en andere onderwijsinstellingen werken hierin samen met professionals uit uiteenlopende branches, die door het bundelen van verbeeldingskracht, creativiteit, gein en denkkraft nieuwe speelruimtes voor samen leren, samen werken en samen leven laten ontstaan, aangejaagd door de motor van het samen creëren.

SITUATIE 3

Beweging & Spel in atelier op

16 mei, het 2e jaar Werkplaats Muzisch Onderzoek

In de werkplaats die Ilse Zwart, Joep Evers, Michiel de Ronde en ik verzorgden op de laatste dag van het Tweede jaar van de Werkplaats Muzisch Onderzoek, heb ik een van de onderdelen verzorgd op basis van mijn kennis en kunde uit de bibliodramapraktijk. Bibliodrama is een speelse methodiek die deelnemers van welke achtergrond dan ook in staat stelt hun eigen verhouding tot de dynamiek van verhalen op te zoeken en te vinden. Onderweg ontdekken deelnemers 'zin' tijdens hun speurtocht. En deze 'zin' heeft zowel een sociale, een persoonlijke, een culturele, als een spirituele betekenis.

Thema voor die middag was de vraag hoe deelnemers bindingen met anderen die hen belemmeren in hun werk kunnen leren onderkennen en loslaten; en aan de andere kant verbindingen met anderen en met een onderwerp dat voor hen van waarde is kunnen versterken. En hoe op die speurtocht momenten van zin ontdekt kunnen worden. Dit thema verkende ieder via een eigen onderzoeksvraag, die relevant is in de eigen werkpraktijk.

Na het muzikale welkom en de eerste vorm van verbinding maken met je lijf, met elkaar in de ruimte en met melodie en ritme van de muziek van Joep, en na het aanreiken van het kader waarbinnen we de zoektocht zouden aangaan door Ilse, nam Michiel ons mee op zijn muzische zoektocht via de Kleine Johannes van Frederik van Eden. Hij bracht ons als 'museworkers', als artistieke zinzzoekers, op vier plekken die je iets konden vertellen over hoe je eigen onderzoeksvraag vanaf die plek eruitziet en klinkt. Op ieder van die vier posities liet hij ons aan de hand van het verhaal van de Kleine Johannes lijfelijk en mentaal ervaren bij welke stap in het op een muzische wijze verkennen van je vraag je dan bent. En dat leidde tot verheldering bij de deelnemers.

In mijn onderdeel heb ik vervolgens de deelnemers lijfelijk, zintuiglijk, existentieel en spiritueel laten onderzoeken en ontdekken hoe die bindingen en mogelijk nieuwe verbindingen eruit zouden kunnen zien. Vijf stappen heb ik met de deelnemers gezet op hun zoektocht naar zin, een reis die je bewust samen onderneemt... in de speel- en werken leerruimte die je al doende en gaande samen creëert.

- Met je verhaal in de ruimte komen, de aanwezigheid van de anderen zien en opmerken en de fysieke ruimte én de innerlijke ruimte tot gezamenlijke leerruimte doen transformeren
- Een bewegingsspel met *bound flow* en *free flow* op gang brengen, dat deelnemers open maakt voor zichzelf, voor elkaar, voor de wereld om hen heen en voor het grotere geheel.

- Een gedicht van Hester Knibbe beluisteren, het inademen, laten resoneren en daarop reageren in beweging (dansfrase).
- Een eigen respons maken op wat je is aangereikt in beweging en verbeelding. Samen iets nieuws laten ontstaan in de 'tussenruimte' met behulp van poëzie, muziek of beweging.
- Samen proeven van- en kijken naar wat er gebeurd is, ieder uitnodigen te benoemen wat dit gebeuren jou vertelt en wat het je zegt over je eigen onderzoeksvraag.

3

Vier dragende concepten over zingeving

In mijn zoektocht naar nieuwe taal voor het spirituele aspect van zin, heb ik me verdiept in het werk van vier denkers die hier zorgvuldig over hebben nagedacht: Hans Alma, Wibe Veenbaas/Morten Hjort, René Gude en Gerard Visser.

a. Zingeven als Zin Ervaren (Hans Alma, UvH)

In *De parabel van de blinden, psychologie en het verlangen naar zin*, onderzoekt Hans Alma de vraag naar zin en zingeving bij mensen op een verrassend nieuwe wijze. Zij onderscheidt het 'verlangen naar zin' van 'het geven van betekenis', omdat de laatste term duidt op de wil om een situatie te begrijpen en te verklaren. De menselijke zoektocht naar een zin is met het begrip 'betekenis' niet adequaat gevat. In haar rede onderzoekt zij het verlangen naar zin in menselijke relaties, zowel in persoonlijke als professionele relaties. Hoe kunnen mensen in veelal ambigue levenssituaties zin ontdekken en ook de schaduwkanten daarvan, de onzinkant, benoemen? Zingeving wordt gezien als een kwetsbaar proces, als een balanceer act, dat samenhangt met fundamentele spanningen in een mensenleven. Deze spanningsvelden zijn in de vorm van een assenkruis goed te visualiseren. Op het kruispunt van die twee assen staat het relatiewerkwoord 'zin verlenen'.

Op de verticale as staan de termen 'geborgenheid' (onder) en 'transcendentie' (boven), om uit te drukken dat mensen enerzijds geborgenheid zoeken in het vertrouwde, en anderzijds dat willen ontstijgen omdat zij nieuwsgierig zijn naar het onbekende. Op de horizontale as staan de woorden 'zelfarticulatie' (links) en 'erkenning' (rechts), omdat een mens zijn of haar eigenheid en zelfstandigheid wil doen gelden, en anderzijds een heel sterke behoefte heeft aan erkenning door anderen. Zingeving is niet alleen een initiatief dat van jou uitgaat, maar juist vaak van een andere kant: vanuit het handelen van anderen dat op je toekomt als een aanspraak die je uitdaagt om te antwoorden.

Zowel op de verticale, als op de horizontale as is de zoektocht naar zin voortdurend een spanning tussen gebeurtenissen die je inspireren en aan de andere kant gebeurtenissen die energie aan je onttrekken. Het spanningsveld wordt niet alleen bepaald door de twee verwoordde grondspanningen in het menselijk bestaan, maar ook als een interne ambiguïteit in iedere levenssituatie tussen zin en onzin, het gebonden zijn door anderen en de omgeving en verbonden zijn met anderen en de leefomgeving.

Alma zegt dat zingeving een kwetsbaar proces is. Voorwaarde daarvoor is het aangaan van een relatie met een ander of iets anders waarin je jezelf herkent, maar die/wat je tegelijkertijd erkent als waardevol in jezelf. Als zelfarticulatie gepaard gaat met transcendentie en erkenning gevoed wordt door geborgenheid, zonder daarin verstrikt te raken, kun je je door de ander of het andere gesterkt voelen in je eigenheid, en je opgenomen weten in een relatie die je subjectiviteit overstijgt. Het resultaat van een dergelijk kwetsbaar proces van 'zin verlenen' is dat het niet langer benoemd wordt in termen van subjectief welbevinden, maar in termen van *onderlinge verbondenheid*. Het gaat om de beleving van een relatie die je niet kunt manipuleren en die je niet helemaal kunt begrijpen. Zinervaring speelt zich af op het kwetsbare kruispunt van de twee gerelateerde spanningsvelden.

b. Zingeven als Zin Zoeken, een zoektocht naar je plek tussen herkomst en bestemming (Wibe Veenbaas/Morten Hjort)

Zingeving is een waarlijk menselijke behoefte om betekenis toe te kennen aan wat je doet en wie je bent en aan wat er in je leven aan (on)zin voorvalt. Een term als zingeving veronderstelt echter een subject dat actief zin verleent aan gebeurtenissen; vaker werkt het in het leven echter andersom: het zijn ingrijpende positieve of negatieve levensgebeurtenissen die een verlangen naar zin wakkerroepen, zoals (positief) het krijgen van een kind, of het afronden van een werkzaam leven, of (negatief) een ziekte, een scheiding of het overlijden van een dierbare. Dergelijke ervaringen maken het vinden of het verliezen van zin zichtbaar en voelbaar. Daar waar een ordening verstoord wordt, ga je op zoek naar diepere grond, naar zin en betekenis.

Zingeven is de uitkomst van een transformatieproces als er een belangrijke overgang in het leven wordt gemaakt. Je ontdekt momenten van zin als je je zoektocht naar zin en betekenis durft aan te gaan. Het vraagt van een mens lef om op reis te gaan, af te dalen in je eigen levensgeschiedenis, de diepte op te zoeken op je zoektocht naar verbinding met je bron en bestemming. Onderweg zoek je veiligheid uit angst om innerlijk uiteen te vallen. Dit breken biedt echter ook een kans, en is vaak het omslagpunt om tot heelheid te komen. Hierin overstijgt een mens zichzelf in het tekort en reikt zij uit naar een hemel die ons omvat. Een integratie van een reis luidt een nieuwe verstandhouding met het leven in, en geeft inspiratie om iets nieuws in het leven te ondernemen.

(Veenbaas, Hjort, Broekhuizen & Dirckx, 2019)

c. Zin Maken, op vier niveaus (René Gude)

René Gude ontwikkelde een nieuwe manier van kijken, denken en spreken over 'zin' binnen de Internationale School voor Wijsbegeerte. Hij heeft van 'Zingeven' een *ambacht* gemaakt, een kunst die je kunt leren beoefenen. Hij heeft de transitie voltrokken van zin geven naar in maken. Peter Henk Steenhuis heeft het gedachtengoed van Gude na zijn dood verder ontvouwd en uitgewerkt richting onderwijs, kunst, zorg en wetenschap. Gude onderscheidt vier aspecten van zin, *het zinnelijke, het zintuigelijke, het zinrijke en het zinvolle*.

- De eerste is het 'lijfelijke' waar het gaat over lust, over ergens echt zin in hebben. Een wezenlijke en vaak genegeerde, lichamelijke dimensie van zingeving die in alle ontmoetingen met iets of iemand in je omgeving een rol speelt. Zingeving verstaan als zin die je aan den lijve ervaart, is bepalend voor de rest.
- 'Zintuiglijk' staat voor het tweede niveau, het esthetische, waarbij de zintuigen centraal staan. Wat je maakt of creëert kun je dat eigenlijk wel mooi noemen? Hoe ervaar je de ruimte waarin je werkt: saai, muf of uitnodigend? Met al je zintuigen leer je van jongs af aan je verhouden tot de fascinerende en beangstigende werkelijkheid om je heen. Voor ieder menskind loopt dat contact met de omliggende, zintuiglijk waarneembare werkelijkheid anders, en voor iedereen ontstaat er een unieke relatie met de wereld om hem of haar heen.
- Het derde aspect is het 'zinrijke' dat aansluit op de rationele bewustzijnskant van zin: je kunt zin ervaren als je kunt verwoorden en verbeelden wat je beleeft, maakt, ondergaat en doet. Het woord 'bezinning' valt in deze categorie.

- Het vierde aspect is het 'zinvolle', waarin het gaat over de vraag hoe je je verhoudt tot de waarden die je leven sturen, en tot de morele doelen van de organisatie waarbinnen je werkt.

Vier aspecten van zin die het mogelijk maken om zinvol met elkaar te leren denken, spreken en handelen over dat wat je leven, je werk, het samen leven en samen werken waardevol maakt.

d. Zin onthullen, zin openbaren (Gerard Visser)

De culturele en natuurlijke werkelijkheid waarin we leven heeft een ziel. Dit is een levende aanwezigheid die je niet zomaar kunt objectiveren. Je inlaten met de relatie tussen mens (hart én ziel) en de natuur/cultuur (lichaam, ziel) is een kwetsbaar gebeuren, als het je inlaten met een ritmisch levend zinsverband. In zijn boek *'Water dat zich laat oversteken'* (Visser, 2011) wordt in hoofdstuk 1 het onderscheid gemaakt tussen 'zin' als 'doelmatigheid', én 'zin' die ons 'oriëntatie' biedt in het leven. Zin als doelmatigheid wordt vergeleken met *Inhalt*, met betekenis. Zin als levensoriëntatie, *Gehalt*, overstijgt het doelmatige en voorstelbare. Visser oriënteert zich in zijn filosofie op Meister Eckhart, een middeleeuwse mysticus. "Het leven omvat ons, wij maken geen zin, zin openbaart zich", zo zegt hij. Zin laat zich zien naarmate je leert je op het leven zelf te verlaten. Maar daarvoor moet je loskomen van het *object-subject* denken. Als het geheel van de beleving als vertrekpunt wordt genomen, openbaart zin zich in een *stemming*. Een grondstemming vertelt je hoe je in het leven staat. Je ervaart dan zin of zinloosheid.

Tegenover de dwang van de maakbaarheid proberen muzisch werkende professionals ruimte te maken voor het 'geheim van het leven' door de *onzichtbaarheid* en *onzegbaarheid* van de zindimensie ernstig te nemen. Zij zoeken, evenals Michiel de Ronde dat doet in zijn relaas over Frederik van Eden (De Ronde, 2019), een derde spiritueel standpunt in te nemen, dat voorbijgaat aan de elkaar uitsluitende standpunten.

Dit derde standpunt maakt dat *absoluut* niet tegenover *relatief* komt te staan en *vrijheid* niet tegenover *noodzaak*. Daarom spreekt Visser ook van een overgang van *gesloten vormen* naar *open vormen*, en van *substantie* naar *resonantie*. Wat deze kunstenaars proberen op te roepen en wat filosofen proberen te denken is dat wat zich afspeelt tussen ons en de dingen/artefacten én tussen mensen onderling. Wat valt daar te ontdekken? Wat openbaart zich daar? Dat blijft in het midden. In een existentiële crisis kan dit midden zich als een afgrond laten zien, maar ook als een dragende stilte. We kunnen een andere verhouding tot de werkelijkheid, de wereld, plaatsen door vorm te geven aan wat zich toont als een resonantieruimte. Waar weerklank is. De ontvankelijkheid die dit vraagt duidt Meister Eckhart aan als 'gelatenheid': je met de leegte durven inlaten.

e. Zin Ontdekken als kwintessens van muzisch ontwerpen & onderzoeken (Bas van den Berg)

Er zijn drie kenmerken die een mens fundamenteel onderscheiden van een dier. Dat zijn haar vermogens tot *verbeelden* (zich inleven in iets of iemand anders), tot *vertellen* (het in symbooltaal uitdrukken wat een gebeurtenis bewerkt of teweegbrengt), en tot *leren* (nieuwe verbindingen creëren tussen iets bekends en iets onbekends door afstand te nemen van- en zich te verwonderen of verbijsterd te raken over iets). In de verwondering of verbijstering kan iemand die leert vervolgens aandachtig onderzoeken of er, door te vergelijken met eerdere en andere inzichten en ervaringen van zichzelf of anderen, nieuwe verbindingen en mogelijkheden te ontdekken zijn.

Het verlangen van mensen naar zin sluit aan op een fundamentele menselijke behoefte om dromen na te jagen, om gehoor te geven aan idealen en om een persoonlijke roeping op het spoor te komen en te volgen. Dit verlangen stimuleert tot ambitie, tot iets willen bereiken en tot handelen. Tegelijk is het menselijk leven kwetsbaar en wordt zin ontdekt en ervaren op de levensweg in een wirwar van ambigue gebeurtenissen waarin zin en onzin zich beiden laten zien. Waarin ervaringen van licht en duisternis elkaar afwisselen en ook verstrengeld blijken te zijn. Daarom beweegt het *verlangen naar zin* voortdurend heen en weer, zowel op de horizontale als tussen zelfarticulatie en erkenning, als op de verticale as van geborgenheid en transcendentie.

De vier theoretische verkenningen die we deden in het werk van Alma, Veenbaas/Hjort, Gude en Visser hebben ons een scherper beeld gegeven van de verschillende aspecten van *zinverlening*. Alma heeft ons op het spoor gebracht van een dimensie van zin die niet gebonden is aan menselijk initiatief, maar die ontstaat in de ontmoeting met iets of iemand buiten jou. Hierdoor kan er een extra dimensie oplichten die je niet in de greep hebt. Veenbaas en Hjort hebben ons sensitief gemaakt voor de ambiguïteit van alle menselijke ervaring in de worsteling van ieder mens om vrij te worden van bindingen die de menselijke vrijheid verstrikken. En om vrij te worden voor het aangaan van open verbindingen met anderen. Gude heeft met zijn vier onderscheiden zin-aspecten (het zinnelijke, zintuiglijke, zinrijke en zinvolle) van het zich verhouden tot de omgevende werkelijkheid, ons bewust gemaakt voor de multi-perspectiviteit in de zinervaring en zinverlening van de mens als zin-maker. En Visser, ten slotte, heeft de zindimensie op een prachtige wijze verwoord als een dimensie die in het leven soms onthuld wordt, tevoorschijn komt, en dan ook 'is'. *Zin zien* wordt dan voorstelbaar en benoembaar als *zin zijn*, en wellicht zelfs *zen zijn*.

Mijn bijdrage in dit discours ligt in het bij elkaar brengen van de vier verschillende aspecten van zinverlening die deze auteurs benadrukken en de spanning tussen zin geven en zin ontvangen nog scherper aan te geven. Deze stap is het gevolg van een nadere doordenking van de mens als verlanger naar zin in het kwetsbare en kostbare leven op deze aarde. Dit verlangen is erop gericht de ongrijpbare en transcendente momenten van (on)zin die onthuld en ontdekt worden in het proces van muzisch werken, te onderkennen, te benoemen en te onderzoeken.

In deze verdere doordenking ontwikkel ik de eerste contouren van een *'pedagogiek van zin ontdekken'* waarin ruimte is voor de vijfde, spirituele dimensie van zin, waar Alma en Visser al op wijzen. Een dergelijke pedagogie is niet zomaar gewenst in het hedendaagse hoger onderwijs. Naast het verlangen naar zin, ben ik ook een verlegenheid met het articuleren van de zindimensie tegengekomen in de praktijk. Juist waar het verlangen naar zin raakt aan het geestelijke, spirituele en religieuze – en dan vooral aan het niet-maakbare deel daarin – ontstaat er vaak kortsluiting bij professionals in onderwijs, zorg, instellingen of bedrijven. Deze is veelal veroorzaakt door de doorwerking van negatieve ervaringen met-, of beelden van hun religieuze of levensbeschouwelijke opvoeding. Ervaringen in de opvoeding en het gezin van herkomst hebben de openheid en ontvankelijkheid van mensen voor het transcendente (= het dit moment overstijgende) karakter van ambigue levenservaringen vaak vertroebeld en hebben velen afkerig gemaakt van het duiden van religieuze of spirituele ervaringen en van hun zoektocht naar zin in hun bestaan. Terwijl dat in onze optiek noodzakelijk is in het proces van persoonsontwikkeling

Om de ontdekte 'zinmomenten' onder woorden te brengen, maak ik gebruik van het klassieke begrip *'kwintessens'* van de Griekse filosoof Aristoteles. Het woord komt van het Latijnse woord *'quinta essentia'*, dat het vijfde wezenlijke element is dat Aristoteles toevoegde aan de vier elementen *aarde, water, vuur* en *lucht*: de *ether*, een fijne substantie boven de atmosfeer die alle lichamen doortrekt. Later is *'kwintessens'* gaan betekenen: de *kern, het fijnste* of *wezenlijkste* van iets. Binnen het domein van levensbeschouwelijk leren en zich ontwikkelen – waarbinnen ik veertig jaar werkzaam ben – gaat het dan om de *spirit, de geestkracht* van iets wat zich onttrekt aan de waarneming en aan het menselijk initiatief en dat toch de onzegbare, onzichtbare kant van ervaringen benoembaar en mededeelbaar maakt. Zo kunnen deze onverwachte momenten ontdekt, benoemd en geïnterpreteerd worden. Deze *'kwintessens'* is potentieel erfahrbaar in iedere waarachtige ontmoeting tussen mensen onderling, of tussen mensen en artefacten of natuurverschijnselen, een kunstwerk of muziekstuk, de zee, of een wolkenlucht.

Dit vijfde element benoemde ik eerder, met Gerard Visser, als het *spirituele element*. Als een ogenblik dat door de mens als een bezield lichaam kan worden opgevangen en kan resoneren in zijn of haar ziel (Van Riessen, 2015). Heel kort samengevat komt het erop neer de mens in het brede ritmische verband van zinverlening te beschouwen is als een 'zin ontdekkend wezen', dat voortdurend balanceert op het koord tussen on(zin) zoeken en on(zin) vinden. De 'zin' komt in het gebeuren zomaar soms even onverwacht tevoorschijn. De meeste levenservaringen van mensen zijn een mix van contrastervaringen en paradoxen die raken aan pijn, lijden en ongelijkheid, en ook aan momenten van vreugde, voorspoed en gelijkwaardigheid.

4

Doorkijkjes: De kwintessens van zin in de drie beschreven situaties

De beschreven situaties geven te denken als het gaat om de kwintessens van zin te onderkennen in die ambigue situaties. Als je naar de filmbeelden kijkt van de hoofdpersoon Branche (in de film *Jij bent mijn vriend*) in zijn zoektocht naar vriendschap met Ayam in de onzekere eerste maanden op school, spreken de beelden zonder woorden een eigen taal. De momenten waarop ze stilzwijgend naast elkaar aanwezig zitten, zijn sprekend en stralen vriendschap uit. Dat is voelbaar in de 'ether' van de klasruimte.

Die vijfde dimensie is ook voelbaar als juf Greet en juf Lies de speelvloer vrijmaken om zoveel mogelijk de nieuwkomerleerlingen te stimuleren met elkaar het thema 'feest voor meester Mark' aan te kleden en vorm te geven (op De Bloembergschool in Nijmegen).

Daar waar je niet meer direct waarneemt wie wat doet, ontstaat er in de 'tussenruimtes' tussen leerlingen en hun betrokkenheid op het thema 'feest' een atmosfeer die boven de individuele kinderen uitstijgt en die hen allemaal omvat. We zagen op de ochtend dat we erbij mochten zijn het klaslokaal stap voor stap veranderen in een 'feestruimte'. En de leerlingen gingen met hun verbeelding, met het maken van slingers en andere feestartikelen op in wat ze aan het doen waren en creëerden samen een andere wereld, bekend en nieuw: een 'social imaginary' (Taylor, (2003). Leerlingen en leraren creëerden samen een nieuwe wereld die vervolgens ook weer op hun spreken en handelen doorwerkte.

In de derde beschreven situatie (de werkplaats op de slotdag van het 2e jaar muzisch onderzoek op 16 mei 2019) ervoeren de deelnemers aan den lijve en in hun geest dat er nieuwe verbindingen ontstonden tussen deelnemers, op het moment dat zij werden aangemoedigd spelenderwijs zich bewust te worden van bindingen die hen doen versterken en verbindingen die ruimte creëren om te improviseren. De vraag in de werkplaats luidde hoe mensen bindingen met anderen kunnen leren loslaten en nieuwe verbindingen kunnen gaan beproeven. De diverse creatieve instructies deden een beroep op hart en ziel, lijf en geest, en nodigden deelnemers uit nieuwe vormen van contact en samenwerking te beproeven, met behulp van beweging (dans), muziekinstrumenten (klank) en poëzie (taal). Ze lieten met behulp van deze instrumenten in interactie samen iets nieuws ontstaan. En in alles wat ontstond in die geschapen speelruimte werd die spirituele dimensie voelbaar. Velen gaven na afloop terug verbaasd te zijn over hun eigen vrijmoedigheid en vertelden hoe zij meegenomen werden door het gebeuren.

In alle drie de beschreven situaties zijn momenten te onderkennen die zich onttrekken aan de actieve inzet van ieder van de deelnemers; die boven hen uitstijgen en die ook niet in de greep te krijgen zijn. Dit zijn de momenten waarop deelnemers het gevoel kregen deel te hebben aan de levende kern van een levensthema, dat hen omvatte en tegelijkertijd hen de ruimte bood om zelf initiatief te nemen en inventief (vindingrijk) te worden.

vindingrijk

BRONNEN

- Alma, H.A. (2018) *De kunst van samenleven. Een pleidooi voor pluralistisch humanisme*. Brussel: VUBPress.
- Gude, R. (2015) *Het agoramodel*. Leusden: ISVW uitgevers.
- Hjort, M., Veenbaas, W., Broekhuizen, M., Coerts, J. & Goudzwaard, J. (2017). *De tekens verstaan. Over plek en ordening als bron voor verbindend leiderschap*. Utrecht: Phoenix opleidingen.
- Ronde, M. de (2019) Een kleine wetenschapsfilosofie van muzisch onderzoek n.a.v. de kleine Johannes van Frederik van Eden, In: *Waardenwerk 76*. Utrecht: UvH.
- Taylor, C. (2003). *Modern Social Imaginaries*. Durham: Duke University Press.
- Van Riessen, R. (2015). *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie & onderwijs*. Amsterdam: Sjobbolet
- Veenbaas, W., Hjort, M., Broekhuizen, M., & Dirx, M. (2019) *Passe-Partout. Vensters op leren. Kaders*. Utrecht: Phoenix opleidingen.
- Visser, G. (2018) *Gelatenheid in de kunst. Nijhoff, Braque, Kawabata – Van gesloten naar open vormen*. Amsterdam: Boom uitgevers.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronèse.
- Buber, M. (1954). *Die Schriften über das dialogische Prinzip*, Heidelberg: L. Schneider.
- Damasio, A. (2018) *De vreemde orde der dingen. Het leven, het gevoel en het ontstaan van culturen*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Egan, K. (2005). *An imaginative approach to teaching*, San Fransisco: Jossey-Bass.
- Gadamer, H. G. (1990/1975/1960). *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* in: Gesammelte Werke, Band I *Hermeneutik I*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Kearney, R. (1998). *Poetics of Imagining: modern to postmodern*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kessels, J. (2014). *Scholing van de geest. Wat ik van Socrates leerde*. Amsterdam: Boom.
- Levinas, E. (1994). *Tussen ons. Essays over het denken aan de ander*, Baarn: Ambo.
- Lijster, T. (2019). *Kijken, proeven, denken. Essays over kunst, kritiek en filosofie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Mulder, A. & Van den Berg, B. (2019) *Learning for life. An imaginative approach to worldview education in the context of diversity*. Eugene /Oregon: Wipf and Stock.
- Ricoeur, P. (1983-1985). *Temps et Récit T.1-3*, Paris: Éditions du Seuil, L'Ordre Philosophique.
- Rosmalen, B. van (2016) *Muzische professionalisering. Publieke waarden in professioneel handelen*. Utrecht: IJzer.
- Ruijters, M. C.P. (2018) *Queeste naar goed werk. Over krachtige professionals in een lerende organisatie*. Deventer: Vakmedianet.
- Sennett, R. (2008). *Together. The Rituals, Pleasures & Politics of Cooperation*. London: Penguin Books.
- Van den Berg, B. (2014) *Speelruimte voor dialoog en verbeelding. Basisschoolleerlingen maken kennis met religieuze verhalen*. Gorinchem: Narratio.
- Van den Berg, B. & A. Mulder (red.) (2017a). *Leren van betekenis. Dialogisch levensbeschouwelijk onderwijs op negen basisscholen*. Utrecht: Marnix Academie.
- Van den Berg, B. (2017b). *Wijs worden met bronverhalen. Een visie- en praktijkboek voor leraren basisonderwijs*. Amersfoort: Kwintessens.

Utrecht, 2020

Redactie: Bart van Rosmalen, Peter Rombouts en Hanke Drop

Eindredactie: Hanke Drop

Vormgeving: Anton Feddema, www.afeddema.nl

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU), Lectoraat Kunst en Professionalisering

de kunst van **HKU** nieuwe verbindingen
nieuwe toepassingen

Alles in deze uitgave is bedoeld voor toepassing in alle onderwijstypen en onderwijssituaties.
Experimenten, missers en successen graag delen met de redactie en/of de auteur(s)